

บทที่ ๙

ปฏิจจสมุปบาท : แม่บทแห่งวงจรชีวิต*

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง องค์กรธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น (ปฏิจจ = อาศัยกัน + สัม = พร้อม, ร่วม + อุปาท = เกิดขึ้น) มีองค์ประกอบ ๑๒ ข้อ แต่ละข้อเป็นทั้งเหตุและผลอยู่ในตัว เมื่อองค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งเกิดขึ้น ส่วนที่เหลือก็เกิดขึ้นตามมาเป็นห่วงโซ่ที่ผู้พันกันไม่มีต้นเหตุ ไม่มีปลายเหตุ หรือเมื่อองค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งดับหรือถูกทำลายไป ส่วนที่เหลือก็ดับไปด้วย ซึ่งจากการศึกษาหลักคำสอนข้อนี้พบว่ามีการแสดงปฏิจจสมุปบาททั้งสายเกิด (สมุทัยวาร) และสายดับ (นิโรธวาร) เริ่มจากอวิชา ตรงนี้ผู้ศึกษาอย่าเพิ่งเข้าใจว่าอวิชาเป็นต้นเหตุหรือมูลการณ (The first cause) เพราะอวิชา ก็มีเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดอีกคืออาสวะ เรื่องนี้ผู้ศึกษาสามารถศึกษาได้จากอวิชาวาร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (๑๒/๑๐๓/๙๘) ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “เพราะอวิชาเกิดเหตุเกิดแห่งอวิชาจึงมี เพราะอวิชาดับ ความดับแห่งอวิชาจึงมี”

พุทธพจน์นี้ได้ชี้ให้เห็นถึงสาเหตุการเกิดของอวิชา ได้แก่ อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมมอยู่ในจิต เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ก็แสดงตัวออกมาและตัวอวิชาเองก็เป็นอาสวะอย่างหนึ่งด้วย เพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องนี้มากขึ้น ขอให้ผู้ศึกษาพิจารณารายละเอียดแห่งองค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาทแต่ละข้อที่เชื่อมโยงกันและกันแสดงถึงความสัมพันธ์กับสังสารวัฏแบบข้ามภพข้ามชาติดังต่อไปนี้

๙.๑ อวิชา : ความไม่รู้จริง

อวิชาเป็นองค์ประกอบแรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาท แต่มีได้หมายความว่า อวิชาเป็นจุดเริ่มต้นของสังสารวัฏ ซึ่งอวิชาจัดเป็นกิเลสประเภทอาสวะที่หมักหมมอยู่ในจิตเป็นระยะที่ยาวนานรอคอยเหตุปัจจัยที่มากกระตุ้นจึงจะแสดงผลออกมาในรูปแบบความคิด (สังขาร) หรือเรื่องอื่นๆ ที่สัมพันธ์กัน เรื่องนี้ศึกษาได้จากพระอภิธรรม วิภังค์ (๓๕/๒๒๖/๒๑๘) ที่กล่าวถึงอวิชา คือความไม่รู้หรือริยสังข ๔ คือไม่รู้ทุกข์ (ทุกข์) ไม่รู้สาเหตุแห่งความทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) ไม่รู้การดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) และไม่รู้ทางดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา)

จากลักษณะของอวิชาที่กล่าวข้างต้นทำให้ได้ข้อสรุปว่า อวิชาเป็นภาวะทางจิตที่ขาดการรู้แจ้ง หรือการหยั่งรู้ด้วยญาณ และไม่ใช้ความรู้ที่เกิดขึ้นจากปัญญาต่างๆ ไป แต่เป็นปัญญาที่เกิดจากการพัฒนาจิตจนเข้าถึงความรู้แจ้งเห็นสรรพสิ่งตามความจริง ซึ่งอวิชาจะปรากฏตัวชัดในรูปแบบของโมหะ คือความหลงที่เป็นเหตุสำคัญของความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เช่น เห็นว่า บุญ บาป ผลกรรมดี กรรมชั่ว มารดา บิดา โลกนี้ โลกหน้าไม่มี เป็นต้น อันจะส่งผลให้เกิดสังขารในข้อต่อไป

* ธีรโชติ เกิดแก้ว, พุทธปรัชญา : มิติการมองโลกและชีวิตตามความจริง, (สมุทรรปราการ: โครงการสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยหัวเฉียวเฉลิมพระเกียรติ, ๒๕๕๓), หน้า ๑๔๗ - ๑๖๘.

๙.๒ สังขาร : สภาพที่ปรุงแต่ง

สังขารในที่นี้ หมายถึง เจตนาหรือกรรมที่ปรุงแต่งกาย วาจา และใจด้วยอำนาจของ อวิชชา และตัณหาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสัมมาทิฏฐิสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (๑๒/๑๐๒/๙๗) มี ๓ ประเภท คือ

๒.๑ กายสังขาร หมายถึง สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ กายสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางกาย เป็นเหตุให้เกิดพฤติกรรมทางกายทั้งที่ดี (กุศล สุจริต บุญ) และไม่ดี (อกุศล ทุจริต บาป) ซึ่งจะส่งผลให้มนุษย์ประสบกับความสุขความทุกข์ทั้งในขณะปัจจุบันและอนาคต

๒.๒ วจีสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วจีสัญญาเจตนา คือ ความจงใจทางวาจา สรุปลแล้วมี ๒ ลักษณะ คือ คำพูดที่ดีถูกต้อง ก่อให้เกิดประโยชน์ (วจีสุจริต ๔) และคำพูดที่ไม่ดี ไม่ถูกต้อง ส่งผลเสียทั้งต่อตัวเองและผู้อื่น (วจิทุจริต ๔) นอกจากนี้ยังส่งผลต่อไปในภพชาติหลังความตายด้วย

๒.๓ จิตตสังขารหรือมโนสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ ได้แก่ มโนสัญญาเจตนา คือความจงใจทางใจ ซึ่งมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) และ มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ในทีฆนิกาย ปาฏิภวรรค (๑๑/๓๐๕/๓๖๘) ได้กล่าวถึง อภิสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมที่มีเจตนาประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำหรือเจตนาที่เป็นตัวการของการทำกรรมไว้ ๓ ประการ คือ

๒.๓.๑ ปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งฝ่ายดี คือกุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจรที่จะส่งผลให้สัตว์โลกเวียนว่ายตายเกิดเป็นมนุษย์และเทพชั้นกามาวจรและรูปาวจร (สวรรค์ชั้นรูปพรหม)

๒.๓.๒ อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลายที่จะส่งผลให้มนุษย์ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในอบายภูมิทั้ง ๔ คือ นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต และอสุรกาย

๒.๓.๓ อาเนญชาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่งคั่งไม่หวั่นไหว คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร ๔ ได้แก่ ภาวะจิตของบุคคลผู้บำเพ็ญสมาธิจนได้อรุปฌานซึ่งส่งผลให้บุคคลนั้นไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นอรุปพรหมในชีวิตหลังความตาย

เรื่องสังขารในปัจจุสมุบาทนี้จัดอยู่ในส่วนของเจตสิก หมายถึง ภาวะที่เกิดขึ้นพร้อมกัน และอาศัยวัตถุอันเดียวกันกับจิต และประเภทของสังขารที่กล่าวข้างต้นได้ให้ความจริงที่สำคัญประการหนึ่งคือ สังขารหรือเจตสิกเป็นพลังที่จะผลักดันให้มนุษย์ประสบกับความสุขและความทุกข์ ประการต่อมาคือ การพัฒนาจิตเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง และถือเป็นเป้าหมายหลักของมนุษย์ที่จะพัฒนาชีวิตของตน เนื่องจากกระบวนการของจิตจะสืบต่อชีวิตของมนุษย์ไปยังภพภูมิต่างๆ ในลักษณะของการสั่งสมกรรมและวิบากตามผลของเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล ถ้าสรุปให้ง่ายๆ ให้เห็นความเชื่อมต่อนในลักษณะของสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญูณจะสรุปรวมอยู่ในเรื่องกรรมที่จะส่งผลไปโดยผ่านจิต

๙.๓ วิญญาณ : ความรู้แจ้งอารมณ์

วิญญาณในที่นี้ได้หมายถึง พลังงานที่ล่องลอยออกจากร่างไปปรากฏที่นั่นที่นี้เหมือนความหมายที่ชาวบ้านเข้าใจกัน และมักเรียกกันว่า ผี แต่ความจริงแล้ววิญญาณในพุทธปรัชญามีสถานะเป็นธาตุแบบนามธรรม หมายถึง ธาตุรู้ และจัดเข้าในส่วนของจิตโดยตรง มีความหมายหลายประการ แต่วิญญาณที่เป็นลักษณะของการสืบต่อในลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏนั้นมีเนื้อหาค่อนข้างละเอียด โดยสรุปก็คือจิตที่ดับดวงสุดท้าย ได้แก่ จุตติจิต หรือจุตติวิญญาณจะทำหน้าที่ส่งต่อไปยังจิตดวงต่อไปคือปฏิสนธิจิต หรือ ปฏิสนธิวิญญาณ จิตดวงนี้จะทำหน้าที่เกิดและการเกิดนั้นจะเป็นไปตามแรงเหวี่ยงของกรรมทั้งที่เป็นกุศล และอกุศลที่ทำให้สัตว์ไปเกิดในภพภูมิที่ต่างกัน แม้การเกิดเป็นมนุษย์ก็มีอะไรที่แตกต่างกันตามวิบากแห่งกรรมดี กรรมชั่ว และเมื่อปฏิสนธิจิตทำหน้าที่ให้เกิดชีวิตต่อไปก็จะเกิดจิตดวงต่อมา คือภวังคจิตที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติไว้ตลอดอายุขัยของมนุษย์ หลังจากที่คลอตออกจากกรรมมารดาและได้รับอารมณ์ภายนอกเข้ามา ก็เกิดการรับรู้ที่เป็นหน้าที่ของวิญญาณในฐานะที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งของจิตอีก ๖ ประการ ที่แสดงไว้ในที่ขนิทาย ปาฎีกาวรรค (๑๑/๓๓๒/๓๑๖) คือ

๓.๑ ความรู้อารมณ์ทางตา (จักขุวิญญาณ) คือ การเห็นรูปของตา (จักขุปสาทะ)

๓.๑ ความรู้อารมณ์ทางหู (โสตวิญญาณ) คือ การได้ยินเสียงของหู (โสตปสาทะ)

๓.๒ ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ฆานวิญญาณ) คือ การได้กลิ่นของจมูก (ฆานปสาทะ)

๓.๔ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (ชีวาหาวิญญาณ) คือ การรู้รสชาติของลิ้น (ชีวาหาปสาทะ)

๓.๕ ความรู้อารมณ์ทางกาย (กายวิญญาณ) คือ การรู้สิ่งที่มากระทบร่างกาย (กายปสาทะ)

๓.๖ ความรู้อารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาณ) คือ การรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ รู้ความรู้สึก นึกคิดในใจของมโนธาตุ ซึ่งแตกต่างไปจากหลักกายวิภาคศาสตร์ที่ไม่มีเรื่องของมโนธาตุ

องค์ประกอบคือ วิญญาณมีผลต่อกระบวนการทางจิตอย่างมากเนื่องจากเป็นส่วนของการรับรู้อารมณ์ภายนอกทั้งที่มนุษย์ปรารถนาและไม่ปรารถนาเข้ามา ส่งผลให้เกิดนามรูปซึ่งเป็นวงจรของชีวิตต่อไป

๙.๔ นามรูป : องค์ประกอบของชีวิต

นามรูปนี้ ถ้าเราพิจารณาไปที่กระบวนการของการเกิดชีวิต นามก็ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณ หรือปฏิสนธิจิตที่ทำหน้าที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ในครรภ์ และสืบต่อมาในรูปของภวังคจิต ส่วนคำว่ารูปนั้นเริ่มต้นจากไขของมารดาที่สุก (โอวัม) ผสมกับบอสุจิของบิดา (สเปิร์ม) อาศัยปฏิสนธิวิญญาณซึ่งเป็นนามธรรมที่ทำหน้าที่เกิดในภพหนึ่งๆ แล้วดับไปอย่างรวดเร็ว การผสมกันของไข่ที่สุกกับบอสุจิจะกลายเป็นเซลล์เดี่ยวคือ กลละ ตรงกับหลักวิทยาศาสตร์คือไซโกต หมายถึง มวลสารเล็กๆ จำนวนหนึ่งมองด้วยตาเปล่าไม่เห็น เรียกว่า กัมมชรูป คือ รูปที่เกิดเพราะกรรม ซึ่งตรงกับสารพันธุกรรมตามหลักวิทยาศาสตร์ มี ๓ ประการคือ

๑) กายทสกะ หมายถึง กลุ่มของรูปที่กำหนดลักษณะทางกายภาพตั้งแต่ศีรษะจรดเท้า ทำให้มนุษย์เจริญเติบโต เรียกตามศัพท์ทางวิทยาศาสตร์ว่าออโตโซม (โครโมโซม ๔๔ ได้แก่ ๒๒ × + ๒๒X = ๔๔XX หญิง (๒๓ หรือ ๒๓ คู่), ๒๒X + ๒๒Y ชาย (๒๓ หรือ ๒๓ คู่)) นวองคฺฉี.๒๕๔๖ : ๓๔-๔๒)

๒) ภาวะทสกะ หมายถึง กลุ่มของรูปที่กำหนดลักษณะทางเพศ เรียกตามศัพท์ทางการแพทย์ว่าเซ็กโครโมโซมมี ๒ เพศ ได้แก่ เพศชาย (ปุริสภาวะรูป) เทียบกับวิทยาการทางการแพทย์ คือ โครโมโซม Y ส่วนเพศหญิง (อิตถีภาวะรูป) เทียบกับหลักทางการแพทย์ คือ โครโมโซม X

๓) หทัยทสกะ (จิต) หมายถึง กลุ่มของรูปอันเป็นที่เกิดของปฏิสนธิจิตและความรู้สึก (เวทนา) ความจำ (สัญญา) ผัสสะหรือการรับรู้ (วิญญาณ) การคิดทางใจ (มนสิการ) การอธิบายเรื่องนี้ที่ทำให้หลักพุทธปรัชญาแตกต่างจากหลักวิทยาศาสตร์ ตรงปฏิสนธิวิญญาณที่เป็นปัจจัยแก่ธรรม ๓๔ ประการ คือ กายทสกะ ๑๐ ภาวะทสกะ ๑๐ หทัยทสกะ ๑๐ และนามขันธ์ ๔ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

กระบวนการของนามรูปนี้ สามารถสรุปลงตามนัยในพระอภิธรรมที่กล่าวถึงส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์ ภายใต้กรอบของขันธ์ ๕ ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ส่วนของรูป ได้แก่ ส่วนที่เป็นร่างกายทั้งหมด และส่วนที่เป็นนาม ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณรวมอยู่ในจิต

นามรูปนี้ยังสามารถอธิบายให้เห็นปรากฏการณ์ของชีวิตในปัจจุบันที่เชื่อมต่อกับวิญญาณโดยสรุป ก็คือการรับอารมณ์ภายนอกเข้ามาหาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทำให้เกิดการรับรู้ที่จะส่งต่อไปถึงเวทนา สัญญา สังขารต่อไป เหล่านี้จัดเป็นส่วนของนาม แต่สิ่งที่มนุษย์ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รสชาติ ได้สัมผัส และได้รับรู้ถึงเรื่องที่เกิดขึ้นเป็นส่วนของรูปที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่หยุดนิ่งซึ่งถ้าพูดถึงกระบวนการสืบต่อแห่งชีวิตที่เป็นจุดเริ่มต้นในชีวิตปัจจุบันก็จะได้ ชัย สรุปว่า การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตจะส่งผลให้เกิดกระบวนการของชีวิตในข้อต่อไป

๙.๕ สฬายตนะ : เครื่องรับรู้อารมณ์ภายนอกของมนุษย์

สฬายตนะ หมายถึง อายตนะภายใน ๖ (สฬ = ฉ = หก + อายตนะ = บ่อเกิดของอารมณ์) คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นองค์ประกอบของชีวิตที่สืบต่อมาจากนามขันธ์และรูปขันธ์ ในข้อที่แล้วที่สืบต่อมาจากการเกิดขึ้นของชีวิตที่เริ่มพัฒนาการมาจากกรรมมารดาและภายหลังคลอด เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๓/๓๑๕) ที่กล่าวถึงการทำหน้าที่รับอารมณ์ภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสจากสิ่งที่มากระทบกายของอายตนะภายในทั้ง ๖ ประการ ส่งผลให้เกิดกระบวนการของการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอกในข้อต่อไป

๙.๖ ผัสสะ : การกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก

ผัสสะ หมายถึง การกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก และวิญญาน เรียกว่าสัมผัส ๖ เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๕/๓๑๗) คือ

๖.๑ จักขุสัมผัส การกระทบทางตา ได้แก่ ตา เห็น รูป เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า จักขุวิญญาน

๖.๒ โสตสัมผัส การกระทบทางหู ได้แก่ หู ฟัง เสียง เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า โสตวิญญาน

๖.๓ ฆานวิญญาน การกระทบทางจมูก ได้แก่ จมูก ดม กลิ่น เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ฆานวิญญาน

๖.๔ ชิวหาสัมผัส การกระทบทางลิ้น ได้แก่ ลิ้น ลิ้มรสชาติ เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน

๖.๕ กายสัมผัส การกระทบทางกาย ได้แก่ กาย สัมผัสสิ่งภายนอก (โณภูัพพะ) เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาน

๖.๖ มโนสัมผัส การกระทบทางใจ ได้แก่ ใจ คิด เรื่องต่างๆ (ธรรมารมณ) เกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า มโนวิญญาน

จะเห็นว่ากระบวนการของผัสสะจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกและวิญญานทำหน้าที่รับรู้ตามหน้าที่ของตนซึ่งจะส่งผลให้เกิดเวทนาในข้อต่อไป

๙.๗ เวทนา : ความรู้สึกต่ออารมณ์ภายนอก

เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ที่เกิดจากการสัมผัสสิ่งภายนอกที่ผ่านมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเรื่องในใจ เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๕/๓๑๗) ที่กล่าวถึงเวทนา ๖ ประการ คือ

๗.๑ ความรู้สึกทางตาที่ได้เห็นรูป (จักขุสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๒ ความรู้สึกทางหูที่ได้ยินเสียง (โสตสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๓ ความรู้สึกทางจมูกที่ได้กลิ่น (ฆานสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๔ ความรู้สึกทางลิ้นที่ได้สัมผัสกับรสชาติของอาหาร (ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๕ ความรู้สึกทางกายที่ได้สัมผัสกับสิ่งต่างๆ ที่มากระทบร่างกาย (กายสัมผัสสชาเวทนา)

๗.๖ ความรู้สึกทางใจที่รับรู้เรื่องต่างๆ ที่ใจคิด (มโนสัมผัสสชาเวทนา)

เวทนา ๖ ประการนี้ แสดงไว้ตามฐานที่เกิด คือการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก และเมื่อก้าวสรุปแล้วจะได้ลักษณะของเวทนาที่จะส่งผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ ๓ ประการ ตามนัยแห่งทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๐๕/๒๖๖) คือ (๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุข สบาย กาย สบายใจ (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์ ไม่สบายกาย ไม่สบายใจ (๓) อทุกขสุขเวทนา ความรู้สึกเฉยๆ ไม่ส่งผลกระทบต่อจิตทั้งในเชิงบวกและลบ (บางแห่ง เรียกว่า อุเบกขาเวทนา)

ความรู้สึกที่มนุษย์มีต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งทั้งในเชิงบวก (สุขเวทนา) และเชิงลบ (ทุกข์เวทนา) เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์เกิดความอยากที่มักจะไหลไปตามความรู้สึกที่มีต่อสิ่งที่น่าปรารถนาและจะปฏิเสธสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่ต้องการอยากผละหนึหรือขจัดในเรื่องที่ตนไม่ต้องการ ที่เรียกว่า ตัณหาในข้อต่อไป

๙.๘ ตัณหา : สาเหตุของความทุกข์

ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก เป็นอาการทางจิตที่อาศัยองค์ประกอบต่างๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้น เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๒๓/๓๑๘) มี ๖ ประการ

- ๘.๑ ความทะยานอยากในรูป (รูปตัณหา)
- ๘.๒ ความทะยานอยากในเสียง (สัทตัณหา)
- ๘.๓ ความทะยานอยากในกลิ่น (คันธตัณหา)
- ๘.๔ ความทะยานอยากในรส (รสตัณหา)
- ๘.๕ ความทะยานอยากในสิ่งที่มาถูกต้องร่างกาย (โผฏฐัพพตัณหา)
- ๘.๖ ความทะยานอยากในอารมณ์ที่เกิดกับใจหรือสิ่งที่ใจนึกคิด (ธรรมตัณหา)

ตัณหาทั้ง ๖ ข้อนี้นี้ เมื่อว่าตามลักษณะแล้วจะมีอยู่ ๓ ประการ เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๐๕/๒๖๓) ที่กล่าวถึงตัณหาทั้ง ๓ ประเภทไว้ คือ กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้ในกามคุณ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่พึงพอใจ สรูปก็คือความอยากได้ อยากมีสิ่งต่างๆ ที่สนองความต้องการทางประสาทสัมผัส ตัณหาในลักษณะนี้ก็คือ ตัณหาในข้อ ๘.๑-๘.๕ ภาวตัณหา ความทะยานอยากในรูปภพและอรูภพ ความอยากตลอดไป ความอยากที่ประกอบด้วยทิฐฐิหรือสัสสตทิฐฐิ คือ ตัณหาในข้อ ๘.๖ และ วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในความพรากพันไปแห่งตัวตนจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีมนุษย์ไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากดับสูญ ความใคร่อยากที่ประกอบด้วยวิภวทิฐฐิหรืออุจเฉททิฐฐิ คือ ตัณหาในข้อ ๘.๖

ความอยากเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความทุกข์ตามหลักอริยสัจสี่ทั้งนี้เพราะความอยากจะนำไปสู่การยึดติดในเรื่องต่างๆ ในข้อต่อไป

๙.๙ อุปาทาน : ปัจจัยที่ทำให้เกิดการยึดติด (อตัตา)

อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น เป็นลักษณะของจิตที่เข้าไปยึดติดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้อย่างเหนียวแน่น ไม่ปล่อยวาง เรื่องนี้ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๑๒/๒๙๓) ที่กล่าวถึงอุปาทานไว้ ๔ ประการ คือ

- ๙.๑ กามอุปาทาน ความยึดมั่นในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ
- ๙.๒ ทิฐฐิอุปาทาน ความยึดมั่นในทิฐฐิหรือทฤษฎี คือ ความเห็น ลัทธิหรือหลักคำสอน

ต่างๆ

๙.๓ สีสัปปตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต คือ ถือว่ามนุษย์จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร หลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผน ระเบียบ วิธี ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ทำหรือปฏิบัติต่อๆ กันอย่างงมาย

๙.๔ อัตตวาทูปาทาน ครอบงำในชีวิตว่าเป็นตัวตน คือ ความสำคัญในกายว่ามีตัวตนที่จะได้ จะเป็น จะสูญสลาย ถูกบีบคั้น ทำลาย เป็นเจ้าของ เป็นนาย หรือบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ได้

อุปาทานที่มีส่วนสัมพันธ์กับวงจรชีวิตตามหลักปฏิจจสมุปบาทโดยตรง ได้แก่ กามุปาทาน และอัตตวาทูปาทานที่เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดภพในข้อต่อไป

๙.๑๐ ภพ : ภาวะแห่งชีวิต

ภพ หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต เกิดขึ้นโดยอาศัยแรงผลักดันจากตัณหา อุปาทาน และกรรม ซึ่งเริ่มจาก จุติจิตคือจิตดวงสุดท้ายที่ดับแล้วพุกพาเอากิเลสกรรม วิบากไปเกิดในภพภูมิต่างๆ โดยการทำหน้าที่ของปฏิสนธิจิต ท่านแสดงไว้ ๓ ภพ คือ

๑๐.๑ กามภพ คือ ภพที่เป็นกามาวจร ภพของสัตว์ผู้ยังแสวงกามคุณ คือ อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ อบายภูมิ ๔ คือ สัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสูร มนุษย์ และสวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ ชั้น

๑๐.๒ รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร คือ ภพที่อยู่ของผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหม ๑๖ ชั้น

๑๐.๓ อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร คือ ภพที่อยู่ของผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม ๔ ชั้น

เรื่องภพนี้ ศึกษาได้จากทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค (๑๑/๓๐๕/๒๖๕) ที่กล่าวสรุปภพ ๒ ประการ คือ สุขคติภพกับทุกข์คติภพ ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในบทที่ว่าด้วยมรณานุสติอีกครั้ง โดยการได้ภพหรือสถานภาพของชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจะส่งผลให้เกิดกระบวนการในข้อต่อไปคือการเกิดในข้อต่อไป

๙.๑๑ ชาติ : ความเกิด

ชาติ หมายถึง ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลายการได้อายตนะซึ่งก็จะมีลักษณะเฉพาะตามภพที่สัตว์ไปเกิด เช่น มนุษย์เป็นสัตว์ที่เกิดจากครรภ์ของมารดา (ขลาพุชะ) มีกระบวนการเกิดและพัฒนาการของชีวิตแบบมนุษย์ แต่ถ้าเป็นเทวดา สัตว์นรก เปรต และอสุรกาย จะปรากฏเป็นรูปร่างสมบูรณ์ทันที (โอปปาติกะ) โดยไม่ต้องอาศัยบิดามารดาเป็นผู้ให้กำเนิด เป็นต้น และเมื่อมีการเกิดขึ้นมาแล้ว สรรพชีวิตย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติของชีวิตในข้อต่อไป

๙.๑๒ ขรามรณะ : กฎธรรมชาติแห่งชีวิต

ขรา หมายถึง ความแก่ มรณะ หมายถึง ความตาย จัดเป็นธรรมชาติของสรรพชีวิตที่ต้องเป็นไปตามกฎข้อนี้ เนื่องจากชีวิตตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ที่สะท้อนถึงความไม่เที่ยงของชีวิต กฎ

แห่งความขัดแย้ง กฎตันให้อยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และกฎแห่งความไร้ตัวตนที่ควบคุมชีวิต เป็นเหตุให้ชีวิตถูกความชราที่แสดงถึงความเสื่อมแห่งอายุและมรณะคือความสลายแห่งชั้นันท์ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ที่ลึกลงในภพชาติหนึ่ง

องค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวมาได้ชี้ให้เห็นกระบวนการสืบต่อของชีวิตในลักษณะหมุนเวียนที่เรียกในหัวข้อนี้ว่า วงจรชีวิต เป็นปัจจัยต่อเนื่องกันไป หมุนเวียนเป็นวงจร ไม่มีต้น ไม่มีปลาย เรียกว่า ภาวจักร วงล้อแห่งภพหรือวงจรแห่งภพ ซึ่งผู้ศึกษาสามารถศึกษาโดยสรุปได้จากหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรมของพระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต) (๒๕๓๒ : ๓๐๓-๓๐๔) ที่แสดงถึงสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดวงจรของชีวิตในช่วงอดีต อวิชชา แต่อวิชชาไม่ใช่ปฐมเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด และในช่วงปัจจุบันคือ ตัณหาที่เป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความทุกข์ตามหลักอริยสัจสี่ (สมุทัย) ซึ่งเป็นเรื่องที่มีมนุษย์จะต้องจัดให้หมดสิ้น เพราะถ้ายังไม่สามารถจัดได้ก็จะเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์อย่างยาวนาน ดังข้อสรุปในตัณหาสังโยชน์สูตร ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ (๒๕/๑๕/๓๔๕) ว่า “บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อนท่องเที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และมีสภาวะอย่างอื่น”

การอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวมาเป็นการแสดงความเชื่อมต่อของวงจรชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติ และแสดงในลักษณะของสายเกิด (สมุทัยวาร) แต่มีการอธิบายในสายดับเริ่มจากการดับอวิชชาจนถึงการดับชรามรณะ (นิโรธวาร) ไม่ขอแสดงไว้ในที่นี้ นอกจากนี้ยังมีการอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่น่าสนใจอีกนัยหนึ่งคือการอธิบายแบบกระบวนการเกิดความทุกข์และการดับความทุกข์ในปัจจุบัน ขอให้ผู้ศึกษาดูการอธิบายของนักวิชาการต่อไป

พุทธทาสภิกขุ (ม.ป.ป. : ๒๘-๒๙) ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทในชีวิตประจำวันอย่างน่าคิดว่า “เรื่องปฏิจจสมุปบาทถ้ากล่าวทางทฤษฎีมันยาว แต่ถ้ากล่าวตามหลักปฏิบัติมีเพียงหยิบมือเดียวเท่าที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่อสัมผัสกันเข้ากับรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งภายนอกที่มากระทบกาย หรือเรื่องที่ใจคิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า ผัสสะซึ่งจะปรุงแต่งเป็นเวทนา เวทนาปรุงแต่งเป็นตัณหา ตัณหาปรุงแต่งเป็นอุปาทาน อุปาทานปรุงแต่งเป็นภพ ภพปรุงแต่งเป็นชาติ คือ ความเกิด ต่อจากนั้นชาติก็คือ แก่ เจ็บ ตาย คือตัวทุกข์” การอธิบายปฏิจจสมุปบาทของพุทธทาสภิกขุดังกล่าวมุ่งแสดงความจริงที่เกิดขึ้นกับชีวิตในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในปัจจุบันด้วย เพื่อความกระจ่างในเรื่องนี้ ขอให้ผู้ศึกษาพิจารณาทัศนะของพุทธทาสภิกขุ (๒๕๔๗ : ๕๑-๕๒) ที่ได้อธิบายถึงวิภูสงสารแบบที่เป็นกระบวนการเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันไว้ อย่างน่าคิดอีกแห่งหนึ่งว่า “คำว่า วิภูสงสารนั้น อย่าเพิ่งไปเข้าใจว่าเป็นเรื่องเวียนวน ชาติโน้น ชาตินี้ ชาติโน้นแต่อย่างเดียว แท้จริงเป็นการเวียนวนของ ๓ สิ่ง คือ ความอยาก (กิเลส) การกระทำตามความอยาก (กรรม) และการได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่มาจากการกระทำนั้นแล้ว (วิบาก) ไม่สามารถหยุดความอยากต่อไปอีกได้ เลยต้องอยากอย่างใดอย่างหนึ่งต่อไปอีก แล้วกระทำอีก และได้ผลมาอีก วนเวียนเป็นวงกลมไม่มีที่สิ้นสุด” การอธิบายวิภูสงสารตามนัยดังกล่าวได้แสดงถึงความจริงขององค์ประกอบของวิภูฏะ ๓ ประการที่เกิดขึ้นเป็นวงจรแห่งชีวิตหมุนวนอยู่ในปัจจุบัน คือ

๑) กิเลส หมายถึง ตัณหา ๓ ประเภท คือ กามตัณหา ความอยากในสิ่งที่ตนรักใคร่พอใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้สรุปไว้ในคำว่า “กามารมณ์” หมายถึง สิ่งที่ทำให้มนุษย์เกิดความอยากไม่มีที่สิ้นสุด ภาวตัณหา ความอยากเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ตามที่ตนอยากจะเป็นและ วิภวตัณหา ความอยากไม่ให้เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ตามที่ตนอยากจะไม่ให้เป็น

๒) กรรม หมายถึง การกระทำไปตามอำนาจแห่งความอยากทั้ง ๓ ประการในข้อที่ ๑

๓) วิบาก หมายถึง ผลที่เกิดจากการกระทำด้วยอำนาจของความอยากทั้ง ๓ ประการ คือ ความทุกข์ของชีวิตที่มนุษย์ต้องประสบอยู่รำไป

ความจริงชีวิตที่ดำเนินไปในปัจจุบันตามกรอบของวิญญู ๓ ประการข้างต้นนี้ได้ช่วยให้เราเห็นถึงความจริงใกล้ตัวที่บางขณะมนุษย์อาจไม่สนใจที่จะเรียนรู้ถึงปรากฏการณ์แห่งชีวิตทั้งสุขและทุกข์ โดยเฉพาะความทุกข์เนื่องจากอวิชชา คือความไม่รู้ปิดบังปัญญาของมนุษย์ไว้ ส่งผลให้มนุษย์ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ในวงกลม (วิญญูสงสาร) อย่างไม่รู้จักจบสิ้น

ประเด็นสำคัญของการแสดงภพชาติในปัจจุบันของพุทธทาสภิกขุเพื่อต้องการแสดงความเกิดดับของจิตหรือการทำหน้าที่ของจิตในชาติปัจจุบัน เรื่องนี้ผู้ศึกษาสามารถศึกษาได้จากการอธิบายเรื่องนี้ของท่านได้จากหนังสือพหุสาสนีที่ว่า “จุดจิตหรือจุดวิญญาณทำหน้าที่ถือเอาภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งใหม่ในขณะนั้นเรียกว่าปฏิสนธิจิตหรือปฏิสนธิวิญญาณ อากาโร ๒ อย่างนี้เรียกว่า การข้ามภพข้ามชาติหรือตายแล้วเกิดหรือชาติเดียวกันก็ได้ เพราะคำว่าภพหนึ่งชาติหนึ่งเป็นเพียงการจัดระยะแห่งการกระทำออกเป็นระยะๆ หรือเป็นเรื่องๆ หนึ่ง โดยอาศัยกฎแห่งเวลาและความกินเนื้อที่เป็นเครื่องกำหนด” (พุทธทาสภิกขุ.๒๕๔๓ : ๗๑)

คำอธิบายข้างต้นของพุทธทาสภิกขุได้แสดงถึงพุทธธรรมในแง่หนึ่งที่ต้องการให้คนเข้าใจกระบวนการของชีวิตที่เป็นอยู่ขณะนี้โดยมุ่งไปที่จิต ซึ่งมีลักษณะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาที่สะท้อนถึงธรรมชาติของชีวิตคือความเปลี่ยนแปลง ไม่หยุดนิ่ง การถูกปัจจัยปรุงแต่งจากเหตุปัจจัยที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และภาวะที่ไร้ตัวตนหรือการควบคุมโดยมีเป้าหมายที่จะพัฒนาจิตจนสามารถจัดความทุกข์ที่เกิดจากอวิชชา ตัณหา อุปาทานได้ในชีวิตปัจจุบัน อันเป็นการตัดวงจรของวิญญูสงสารทั้งในชีวิตปัจจุบันและแบบการข้ามภพชาติ

การที่พุทธทาสภิกขุได้อธิบายวิญญูสงสารไว้ใน การดำเนินชีวิตประจำวันนั้น มิได้หมายความว่าท่านปฏิเสธสังสารวัฏแบบการเวียนว่ายตายเกิด แบบข้ามภพข้ามชาติ เห็นได้จากคำอธิบายพุทธธรรมไว้ในหนังสือพหุสาสนีตอนหนึ่งของท่านว่า “เมื่อบุคคลมองไม่เห็นลักษณะแห่งความทุกข์ในสังขารทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมทั้งปวง ก็หลงยึดถือเอาความทุกข์โดยเข้าใจว่าเป็นความสุข เป็นเหตุให้ตกอยู่ในอำนาจของอวิชชาและอุปาทาน เป็นเหตุให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวิญญูสงสารอันมีความทุกข์ประจำอยู่ตลอดสายตลอดกาลนาน” (พุทธทาสภิกขุ.๒๕๔๓: ๔๘)

นักปราชญ์อีกสองท่านคือปรีชา ช่างขวัญยืน และสมภาร พรหมทา (๒๕๔๕ : ๑๘๖-๑๘๗) ก็ได้กล่าวถึงกระบวนการแห่งสังสารวัฏในปัจจุบันที่เกิดดับในจิตแต่ละขณะ เหตุการณ์แต่ละเหตุการณ์ในชีวิตนี้ ซึ่งหมายถึง การเกิดดับของจิตที่เกิดจากการสลายตัวของเจตสิกที่จะถ่ายทอด

พลังงานสืบเนื่องทำให้เจตสิกใหม่ก่อตัวขึ้นมาเป็นจิตดวงต่อไป รับถ่ายทอดลักษณะของจิตดวงเดิม และส่งผลออกมาเป็นรูปธรรมทางการกระทำ การพูดทั้งเชิงบวกและเชิงลบ ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับพื้นฐานของจิตแต่ละขณะว่าเป็นกุศลหรืออกุศล

แนวคิดเรื่องสังสารวัฏในชีวิตประจำวันที่กล่าวข้างต้น สามารถนำมาอธิบายถึงปรากฏการณ์ที่เกิดกับชีวิตมนุษย์ตามหลักไตรวัฏ เพื่อแสดงถึงกระบวนการเกิดของเรื่องต่างๆ โดยขอยกกิเลสที่เป็นมูลเหตุที่ทำให้เกิดกระบวนการของสังสารวัฏไว้ ๒ เรื่อง คือ

๑) วงจรวัฏฏะแบบตัวตัมหา ความอยาก จัดเป็นมูลเหตุโดยตรงที่กล่าวไว้ในหลักปฏิจสมุปบาท ขอให้ดูกระบวนการของสังสารวัฏตามตารางข้างล่างนี้

ตัมหา	กรรม	วิบาก
กามตัมหา : ความอยาก ความติดใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (กามคุณ)	กายกรรม : ทำทุกวิถีทางเพื่อให้ ได้มา วจีกรรม : พูดเพื่อให้ได้มา มโนกรรม : คิดหาทางเพื่อให้ ได้มา	ตกอยู่ภายใต้กระแสค่านิยมทาง สังคม เป็นทาสวัตถุ ดิ้นรน ทุกข์ทรมาน ใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ยากจน หนี้สิน ฯลฯ
ภวตัมหา : ความอยากเป็น ตามที่มนุษย์อยากจะเป็น	กายกรรม : ทำทุกอย่าง เพื่อให้ ได้เป็น วจีกรรม : พูดเพื่อให้ได้เป็น มโนกรรม : คิดหาวิธีการเพื่อให้ ได้เป็น	ความกระวนกระวาย ดิ้นรน เป็นทุกข์ ถ้าเป็นการกระทำที่ ผิดย่อมมีผลเป็นความทุกข์มาก ขึ้น เช่น การชื่อเสียงของ นักการเมืองบางคน
วิภวตัมหา : ความอยากที่จะ ไม่เป็นในภาวะที่ตนไม่ต้องการ เป็น	กายกรรม : ขจัดทำลายผละหนี วจีกรรม : พูดเพื่อให้ได้สมอยาก มโนกรรม : คิดหาวิธีขจัดทำลาย หลีกเลี่ยง	ดิ้นรน ทุกข์ทรมานใจ ถ้าขจัด ทำลายหรือหลีกเลี่ยงไม่ถูกวิธีก็ เพิ่มความทุกข์มากขึ้นอีก เช่น การฆ่าตัวตาย เป็นต้น

๒) วงจรวัฏฏะแบบอกุศล วงจรวัฏฏะข้อนี้นอกจากมูลเหตุที่ทำให้มนุษย์ทำอกุศลกรรมหรือความชั่วเป็นหัวข้อของการอธิบายเพื่อสะท้อนถึงความจริงของปรากฏการณ์แห่งความทุกข์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันตามแรงเหวี่ยงของกิเลส ๓ ประการตารางข้างล่างนี้

กิเลส	กรรม	วิบาก
โลภ : ความโลภ อยากได้มากๆ	กายกรรม: เล่นการพนัน วจีกรรม : โกหกคนใน ครอบครัว มโนกรรม : คิดอยากรวยทาง	เสียเงินทอง ยากจน มีหนี้สิน เครียดวิตก เสียตายเงิน ลูกเมีย ลำบาก ฯลฯ

	ลัด	
โทสะ : ความโกรธ ความเคียด แค้น ความอาฆาต พยาบาท	กายกรรม : ประทุษร้ายหรือ ทำลายชีวิตผู้อื่น วจีกรรม : คำ ชูเอาชีวิต มโนกรรม : คิดหาวิธีการ ทำลายผู้อื่นด้วยอำนาจของ ความโกรธ	ความเดือนร้อนใจ กระทบ กระวาย หงุดหงิด ถูกจับ ดำเนินคดี ถูกเอาคืนด้วยวิธี ต่างๆ ฯลฯ
โมหะ : ความหลง ขาดปัญญา	กายกรรม : เสพยาเสพติด วจีกรรม: ชักชวนเพื่อให้เสพ มโนกรรม: ติดยาเสพติดเป็นสิ่ง ที่จะช่วยให้ตนได้รับความสุข	ร่างกายและจิตใจทรุดโทรม เป็นโรค เสียเงินโดยใช้เหตุ เสีย อนาคต ถูกจับดำเนินคดี เป็นที่ รังเกียจของสังคม ฯลฯ

จากแนวคิดเรื่องสังสารวัฏที่นำเสนอมาและตารางแสดงความหมุนวนของกิเลสกรรมและวิบากข้างต้นทั้งที่แสดงไว้แบบข้ามภพชาติ และแบบที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันได้ชี้ให้เราเห็นถึงความจริงที่เกิดขึ้นกับชีวิตของมนุษย์ตามหลักของเหตุปัจจัย โดยสาระสำคัญของเรื่องนี้อยู่ที่ความทุกข์และการดับทุกข์ตามเป้าหมายหลักของพุทธปรัชญา ขอให้ผู้ศึกษาดูข้อสรุปที่พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) (๒๕๓๑ : ๓๗) ได้กล่าวถึงการแสดงแนวคิดเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดไว้ในพระไตรปิฎกว่าเป็นการแสดงกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์แม้ว่าในบางแห่งจะให้ข้อสรุปว่าเป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลก แต่โดยความหมายที่แท้จริงแล้วมีข้อสรุปตรงกันกับการเกิดดับของความทุกข์

ข้อสรุปข้างต้นช่วยให้เราเข้าใจถึงกระบวนการทัศน์ของพุทธปรัชญาที่มุ่งให้มนุษย์เข้าถึงความจริงเรื่องนี้เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งถ้าเข้าใจแนวคิดนี้จะส่งผลให้เราได้แนวทางที่จะหาทางป้องกันและขจัดต้นเหตุแห่งความทุกข์ในชีวิตประจำวันได้จริง และนำไปสู่การพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาที่สามารถมองเห็นเรื่องต่างๆ ตามความจริง และทำให้สามารถตัดวงจรของสังสารวัฏทั้งในชีวิตประจำวันและในชีวิตหลังความตายตามหัวข้อต่อไปนี้

๙.๑๓ การหยุดวงจรแห่งสังสารวัฏ

ผู้ศึกษาอาจได้ข้อสรุปเกี่ยวกับสังสารวัฏที่กล่าวถึงการหมุนวนของชีวิตทั้งแบบข้ามภพชาติ และแบบชีวิตปัจจุบันไปแล้ว หัวข้อนี้จะหาข้อสรุปถึงวิธีการการตัดวงจรแห่งสังสารวัฏ เพื่อยุติความทุกข์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันหรือความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพชาติต่อไป

จากการศึกษาถึงวิธีการตัดวงจรในพระไตรปิฎกพบว่ามีกล่าวไว้หลายแห่ง เพื่อให้รวบรัดและตรงเนื้อหาที่เป็นเป้าหมายของเรื่องนี้ผู้เขียนขอกล่าวสรุปถึงหลักการที่จะนำไปสู่การขจัดสังสารวัฏที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกส่วนมากคืออริยมรรค ๘ และเมื่อกล่าวสรุปก็คือ หลักไตรสิกขา

ได้แก่ ศิล สมาธิ ปัญญาที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค (๑๐/๔๐๒/๓๓๕-๓๓๗)

๑. ศิล : การป้องกันสังสารวัฏทางกาย วาจาในชีวิตปัจจุบัน

เป็นที่ทราบกันดีว่า หลักการของศิลปเป็นพันธกรณีของคนในสังคมโดยมีเป้าหมาย คือ สันติภาพของสังคมและสันติสุขของทุกชีวิต องค์ประกอบของศิลปในอริยมรรค มี ๓ ประการ คือ

๑.๑ สัมมาวาจา หมายถึง การพูดชอบ หรือการพูดที่ถูกต้อง ถ้าพูดให้ตรงเป้าหมายของเรื่องนี้ก็คือการพูดที่ป้องกันความทุกข์ ซึ่งท่านอธิบายว่า ได้แก่ วจีสุจริต ๔ ประการ ประกอบด้วย การพูดความจริง (สัจจะ) การพูดด้วยถ้อยคำที่อ่อนหวาน สุภาพ การพูดให้คนรักใคร่สามัคคีปรองดองกัน และการพูดเรื่องที่มีสารประโยชน์ต่อผู้ฟัง

๑.๒ สัมมากัมมันตะ หมายถึง การประพฤติที่ถูกต้อง ไม่ส่งผลให้เกิดความทุกข์ ความเดือดร้อนแก่ตนและผู้อื่น ซึ่งท่านอธิบายว่า ได้แก่ กายสุจริต ๓ ประกอบด้วย การไม่ทำร้าย เบียดเบียน ฆ่าชีวิตผู้อื่น การไม่ละเมิดทรัพย์สินของผู้อื่น และการไม่ล่วงละเมิดทางเพศกับสตรีหรือ บุรุษที่ไม่ใช่คู่ครองของตน

๑.๓ สัมมาอาชีวะ หมายถึง การประกอบอาชีพที่ถูกต้องตามภูมิรู้และสถานภาพของแต่ละคน เพื่อป้องกันความทุกข์ ความเดือดร้อนที่จะเกิดแก่ตนและผู้อื่นที่เนื่องด้วยมิฉฉาชีพ หลักการปฏิบัติต่างๆ ของข้อนี้ ผู้ศึกษาต้องศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับการประกอบอาชีพที่ทรงห้ามซึ่งเป็นอาชีพที่เบียดเบียนผู้อื่นและนำความทุกข์ ความเดือนร้อนมาให้แก่ชีวิต เช่น หลักมิฉฉาฉฉา หมายถึง การค้าขายที่ผิด ประกอบด้วยการค้าขายอาวุธ มนุษย์ สัตว์ที่จะนำไปฆ่า น้ำเมา รวมถึงยาเสพติดและยาพิษ และมองว่าการค้าขายสิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องที่นำไปสู่การเบียดเบียนตน ผู้อื่นทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เนื่องจากหลักพุทธปรัชญาเป็นหลักที่ว่าด้วยอวิหิงสา คือการไม่เบียดเบียน

๒. สมาธิ : หลักการป้องกันสังสารวัฏทางจิตในชีวิตปัจจุบัน

การป้องกันสังสารวัฏด้วยวิธีการทางจิตในข้อนี้โดยหลักการก็ยังคงถือว่าเป็นเพียงระดับการป้องกันเท่านั้น ยังไม่สามารถขจัดสังสารวัฏได้อย่างเด็ดขาด เหตุผลที่นำมายืนยันเรื่องนี้ก็คือ ผู้ที่เจริญสมาธิจนได้ รูปฌานและอรุฌานหลังจากที่ตายไปแล้วก็ยังไม่เกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นรูปภพ และอรุภพตามผลของฌานนั้นๆ แต่มีข้อสรุปประการหนึ่งก็คือ ผู้ที่มีจิตเป็นสมาธิสามารถที่จะระงับกิเลสอย่างเช่นนิวรณ์และกิเลสอื่นๆ ได้ชั่วคราว ประเด็นนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่า สมาธิสามารถระงับวงจรของสังสารวัฏในปัจจุบันที่เกิดขึ้นในขณะที่จิตได้ ซึ่งถ้าเราพิจารณาองค์ประกอบของอริยมรรค ๘ จะพบองค์ประกอบที่จัดเข้าในสมาธิ ๓ ประการ คือ

๒.๑ สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรพยายามชอบ ซึ่งท่านได้อธิบายว่าได้แก่ ปธาน ๔ คือ

๒.๑.๑ เพียรระงับยับยั้งไม่ให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น มิให้เกิดขึ้น (สังวรปธาน)

๒.๑.๒ เพียรละหรือกำจัดอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (ปธานปธาน)

๒.๑.๓ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น (ภาวนาปธาน)

๒.๑.๔ เพียรรักษาอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้นไป (อนุรักษนาปธาน)

๒.๒ สัมมาสติ หมายถึง การระลึกชอบตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ประกอบด้วย

๒.๒.๑ การใช้สติกำหนดพิจารณาภายในให้เห็นตามความเป็นจริงตามวิธีต่อไปนี้

๑) การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก (อานาปานสติ)

๒) การกำหนดรู้เท้าเท้าอิริยาบถ (อิริยาบถ)

๓) การกำหนดการเคลื่อนไหวของร่างกายทั้งหมด (สัมปชัญญะ)

๔) การกำหนดพิจารณาร่างกายว่าเป็นสิ่งไม่สะอาด น่าเกลียด (ปฏิกุศลมนสิการ)

๕) กำหนดพิจารณาร่างกายว่าเป็นเพียงธาตุต่างๆ ที่ประกอบกัน (ธาตุมนสิการ)

๖) การใช้สติกำหนดพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ ใน ๙ ลักษณะ มีซากศพที่กำลังขึ้นอืดเป็นต้นเพื่อให้เห็นความจริงของร่างกายหลังการแตกดับที่ต้องสลายไปตามกฎธรรมชาติ

๒.๒.๒ การใช้สติกำหนดพิจารณาเวทนา คือ ความรู้สึกให้รู้เห็นตามความจริงว่า สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ

๒.๒.๒ การใช้สติกำหนดพิจารณาจิตให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นอย่างไร เช่น จิต มีราคะ โทสะ โมหะหรือไม่ เศร้าหมองหรือผ่องใส ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น

๒.๒.๔ การใช้สติกำหนดพิจารณาธรรมต่างๆ ได้แก่ นิเวรณ ๕ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจสี่ ว่ามีในตนหรือไม่ เกิดขึ้นและดับไปอย่างไรตามความเป็นจริง

๒.๓ สัมมาสมาธิ หมายถึง การตั้งมั่นแห่งจิตที่ชอบ หมายถึง จิตของบุคคลที่ฝึกฝนจนบรรลุมาน ได้แก่ ฌาน ๔ หรือที่เรียกว่า รูปฌาน ได้แก่ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน

ผลของสมาธิในระดับฌานทั้งรูปฌานและอรูปฌานสามารถหยุดยั้งการสืบทอดของสังสารวัฏได้ชั่วคราวเท่านั้น ไม่สามารถขจัดวงจรของสังสารวัฏได้อย่างเด็ดขาด แต่ในบางแห่ง เช่น สมาธิสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต (๒๒/๒๗/๓๕) ได้กล่าวถึงสมาธิระดับโลกุตตระ ได้แก่ อัปปนาสมาธิที่ปราศจากกิเลสที่เกิดจากอหัตตมรรคและอหัตตผล ซึ่งถ้ามนุษย์สามารถฝึกจิตจนถึงระดับนี้ก็สามารถตัดวงจรของสังสารวัฏได้ แต่สัมมาสมาธิที่ท่านอธิบายไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรมุ่งหมายเอาสมาธิระดับฌานที่ยังไม่สามารถขจัดกิเลสได้เด็ดขาด แต่ถ้าประกอบร่วมกับอริยมรรคอีก ๗ ข้อ ก็สามารถขจัดกิเลสอย่างสิ้นเชิง

๓. ปัญญา : เครื่องมือขจัดวงจรแห่งสังสารวัฏอย่างสิ้นเชิง

องค์ประกอบของอริยมรรคในอริยสัจสี่ที่จัดเข้าในปัญญา ซึ่งทำหน้าที่ทำลายวงจรสังสารวัฏได้อย่างสิ้นเชิง มี ๒ ประการ คือ

๓.๑ สัมมาทิฐิ หมายถึง การเห็นชอบ ซึ่งท่านได้อธิบายว่า ได้แก่

๓.๑.๑ การเห็นหรือการรู้อริยสัจ ๔ คือความทุกข์ (ทุกข์) รู้สาเหตุของความทุกข์ (สมุทัย) รู้การดับทุกข์ (นิโรธ) และรู้ถึงแนวทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา)

๓.๑.๒ การเห็นไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความมีมีตัวตนที่เป็นแก่นสารที่แท้จริงด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณ

๓.๑.๓ การรู้ว่าอะไรคืออกุศล และอะไรคือรากเหง้าของอกุศล (อกุศลมูล) และรู้ว่าอะไรคือ กุศล และอะไรคือรากเหง้าของกุศล (กุศลมูล)

๓.๑.๓ การเป็นปฏิจสมุพบาทคือเห็นกระบวนการเกิดและการดับของวงจรชีวิต

๓.๒ สัมมาสังกัปปะ หมายถึง การดำริชอบ ในเรื่องต่อไปนี้

๓.๒.๑. การดำริที่จะออกจากกาม ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่คอยสนองความอยากหรือตัณหา นักวิชาการบางท่านอธิบายว่า คือการออกบวช

๓.๒.๒ การดำริที่ออกจากพยาบาท ได้แก่ ความนึกคิดที่ประกอบด้วยเมตตา

๓.๒.๓ การดำริที่จะออกจากการเบียดเบียน ได้แก่ ความคิดที่ประกอบด้วยกรุณา

อริยมรรค ๘ ที่กล่าวแล้วนี้ เป็นหนทางแห่งการป้องกัน และขจัดสังสารวัฏที่เป็นสาเหตุของความทุกข์ในชีวิตปัจจุบันและชีวิตที่เป็นกระบวนการสืบต่อไปยังภพชาติอื่นอย่างยาวนาน ซึ่งจากเนื้อหาที่น่าเสนอมาทั้งหมดทำให้เราเห็นข้อสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า กระบวนการสำคัญของสังสารวัฏอยู่ที่จิตมนุษย์ เนื่องจากจิตมนุษย์เป็นสมุฏฐานของการเกิดดับของสังสารวัฏ และกระบวนการขจัดหรือการตัดวงจรของสังสารวัฏนั้น ก็อยู่ที่การพัฒนาจิตให้พร้อมที่จะหยั่งเห็นชีวิตตามความเป็นจริง ซึ่งผู้ศึกษาสามารถศึกษาแนวคิดนี้ได้จากข้อสรุปของพุทธทาสภิกขุ (๒๕๔๗ : ๖๑) ที่กล่าวไว้ว่า “การดำเนินชีวิตที่จะพ้นไปจากความทุกข์ เพราะอำนาจตัณหา มนุษย์จำเป็นต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ด้วยความรู้สึกของปัญญาที่รู้สึกอยู่เสมอว่า สิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่น่าเอา ไม่น่าเป็น”

คำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ ได้ชี้ให้เห็นถึงแก่นของพุทธปรัชญาในการเอาชนะการเวียนว่ายตายเกิดโดยเจาะจงไปที่ความทุกข์ที่เกิดกับมนุษย์ปุถุชนเสมอว่าจะต้องอาศัยปัญญาในการหยั่งรู้ถึงสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริงและความจริงในขั้นนี้ได้แก่ กฎธรรมชาติของสรรพสิ่งนั้นคือ กฎไตรลักษณ์ จนเกิดการละความอยากและความยึดมั่นในสิ่งต่างๆ ได้อย่างเด็ดขาด เมื่อนั้นมนุษย์จะพ้นจากวงจรของสังสารวัฏที่ท่านชี้ให้เห็นผลปัจจุบันคือความทุกข์นั่นเอง